

Tefsir Araştırmaları Dergisi
The Journal of Tafsir Studies

مجلة الدراسات التفسيرية

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/tader>

E-ISSN: 2587-0882

Cilt/Volume: 8, Sayı/Issue: 1, Yıl/Year: 2024 (Nisan/April)

Âbidin Paşa'nın Me'âlî-i İslâmiyye Adlı Tefsirinin Yazım ve Yayın Serüveni, Muhtevası ve Hakkındaki Literatür*

The Writing and Publishing Adventure of Âbidin Pasha's Tafsir Entitled Me'âlî-i İslâmiyya, its Content and the Literature on it

مسيرة تأليف ونشر تفسير المعالي الإسلامية لـ عابدين باشا وفحواه والمراجعات المتعلقة به

Orhan GÜVEL

Dr. Öğr. Üyesi, Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi
Temel İslam Bilimleri, Tefsir Ana Bilim Dalı
Assistant professor, Osmaniye Korkut Ata University, Faculty of Theology
Basic Islamic Sciences, Department of Tafsir
Osmaniye, TÜRKİYE
orhanguel@osmaniye.edu.tr
✉ <https://orcid.org/0000-0002-6104-8177>

Makale Bilgisi – Article Information

Makale Türü/Article Type: Arařtırma Makalesi/ Research Article

Geliř Tarihi/Date Received: 28/11/2023

Kabul Tarihi/Date Accepted: 13/04/2024

Yayın Tarihi/Date Published: 30/04/2024

Atıf / Citation: Güvel, Orhan. “Âbidin Paşa'nın Me'âlî-i İslâmiyye Adlı Tefsirinin Yazım ve Yayın Serüveni, Muhtevası ve Hakkındaki Literatür”. *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 8/1 (Nisan/April, 2024), 80-102.

<https://doi.org/10.31121/tader.1397315>

İntihal: Bu makale, intihal.net yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by intihal.net. No plagiarism detected.

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

Yayıncı / Published by: Ali KARATAŞ / TÜRKİYE

* Bu çalışma Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi ev sahipliğinde Ankara Valiliği ile Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu ve Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı iş birliğinde 4-5 Mayıs 2023 tarihlerinde düzenlenen “Bütün Yönleriyle Âbidin Paşa Sempozyumu”nda “Âbidin Paşa ve Me'âlî-i İslâmiyye Adlı Meal-Tefsiri” başlığıyla sunulan bildiri metninin genişletilmiş ve gözden geçirilmiş hâlidir.

Öz

Müslüman toplumların tefsir geleneğinde Osmanlı tefsir geleneği, önemli bir yer işgal eder. Osmanlı döneminde Mushaf tertibini esas alan tam tefsirlerin yanı sıra, yalnızca bazı sûre ve âyetlerin yorumunu konu alan kısmî tefsirler kaleme alınmıştır. II. Abdülhamid döneminde Ankara Valiliği ve benzeri önemli bürokratik görevler üstlenen Âbidin Paşa'nın (ö. 1906) Me'âlî-i İslâmiyye (İslam'ın Yücelikleri) isimli Osmanlıca tefsiri bu eserlerden biridir. Kur'an'ın 61 farklı sûresinden seçilmiş 236 âyetin meal ve yorumunu içeren Me'âlî-i İslâmiyye hem üslup hem de muhteva bakımından önemli bilgiler içermektedir. Eserde âyetlerin öncelikle meali verilmekte, daha sonra dirayet ağırlıklı bir üslupla yorumlanmasına geçilmektedir. Müfessirin eserinde, sınırlı sayıda da olsa Kur'an'ın Kur'an'la tefsiri diyebileceğimiz bir üslupla bir âyeti başka sûredeki bir âyetle açıklama ya da bir hadis rivayetiyle istishadda bulunma gibi rivâyet tefsiri kapsamına giren yorumlara yöntemlerine başvurduğu gözlenmektedir. Âbidin Paşa, tefsirinde, geçmiş müfessirlerinden yaptığı alıntılarının kaynağı hakkında bilgi vermemekte, çoğu kez "bazı müfessirlere göre" diyerek genel bir atıf yapmayı tercih etmektedir. Osmanlıca kaleme alınmış nadir tefsirler arasında yer alan eserde müellifin bürokrat ve âlim kişiliğinin yanı sıra, yaşadığı dönemin sosyo-kültürel ve siyasi dokusuna dair izlere rastlanmaktadır. Âbidin Paşa'nın tefsirini Kur'an'ın tercüme edilmesinin cevazına dair çekincelerin gündemi işgal ettiği bir dönemde kaleme almış olması ayrı bir önemi haizdir. Müfessir, tefsirini Me'âlî-i İslâmiyye adıyla yayınlamadan yaklaşık beş yıl önce Hikem-i Kur'an adıyla bastırmak istemiş ancak gerekli resmî izinleri alamadığından buna muvaffak olamamıştır. Âbidin Paşa'nın dönemin önemli devlet adamlarından biri olmasına rağmen bu türden bir yayın yasağına maruz kalması ayrıca tahlil edilmesi gereken bir olgudur. Âbidin Paşa'nın tefsirinde daha çok sûfi ve Mâtürîdî kimliğinin ön plana çıktığı ifade edilebilir. Nitekim İbnu'l-'Arabî (ö. 638/1240) ve Mevlânâ Celâleddîn er-Rûmî'ye (ö. 672/1273) yaptığı atıflar, müfessirin sûfi kimliğiyle; kelâmî mevzulara ilişkin yorumlarında sık sık akıl ve insanın irade hürriyetinin önemini vurgulaması da Mâtürîdî kimliğiyle ilişkilendirilebilir niteliktedir. Bu çalışmada Osmanlı Devleti'nin son döneminde sadece devlet kademelerinde yürüttüğü vazifelerle değil ilmî alanda verdiği teliflerle de ön plana çıkan Âbidin Paşa'nın Me'âlî-i İslâmiyye isimli eserinin muhtevası ve yayınlama sürecine dair Osmanlı arşivlerinde yer alan belgeler belgesel tarama yöntemiyle taranarak kaynaklarda eser hakkında nakledilen eksik ve yanlış bilgilerin tekmil ve tashih edilmesi hedeflenmiştir. Buna ilaveten eserde müfessirin âyetlerin yorumunda takip ettiği metotlar, ele aldığı ana konular ve başvurduğu kaynaklar değerlendirmeye tâbi tutulmuştur. Çalışmada ayrıca Âbidin Paşa'nın müfessir kimliğinin daha iyi anlaşılmasına katkı sunması maksadıyla Fâtiha sûresi yorumunun Latinize edilmiş metnine yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Osmanlı Müfessirleri, Âbidin Paşa, Me'âlî-i İslâmiyye, İslam'ın Yücelikleri, Hikem-i Kur'an

Abstract

The Ottoman tafsir tradition has a significant place in the tafsir tradition of Muslim societies. In the Ottoman period, in addition to complete tafsirs based on the order of the Mushaf, partial tafsirs which dealt only with the interpretation of certain sûrahs and verses were also written. The Ottoman-Turkish tafsir entitled Me'âlî-i İslâmiyye (The Glories of Islam) by Âbidin Pasha (d. 1906), who served as the governor of Ankara and other important bureaucratic positions during the reign of Abdülhamid II, is one of these works. Containing 236 verses selected from 61 different Qur'anic sûrahs, Me'âlî-i İslâmiyye contains important information in terms of both rhetoric and content. In the work, the verses are first given their meanings and then interpreted in a dirayah-oriented style. It is observed that the mufassir, albeit in a limited number in his work, resorts to interpretation methods that fall within the scope of narrative exegesis, such as explaining a verse with a verse in another sûrah or making istishhad with a hadith narration, in a style that we can call the exegesis of the Qur'an with the Qur'an. Âbidin Pasha does not give information about the source of the quotations he makes from past mufassirs in his tafsir and generally prefers to make a general reference by saying "according to some mufassirs". This work, which is among the rare tafsirs written in Ottoman Turkish, contains traces of the author's bureaucrat and scholarly personality as well as the socio-cultural and political structure of the period in which he lived. The fact that Âbidin Pasha wrote his tafsir at a time when reservations about

the permissibility of translating the Qur'an occupied the agenda is of particular importance. The mufasssîr wanted to publish his meal commentary under the title Hikem-i Qur'ân about five years before he published it under the title Me'âlî-i İslâmiyya, but he was unable to do so because he could not obtain the necessary official permissions. The fact that Âbidin Pasha was subjected to such a publication ban despite being one of the important statesmen of the period is a phenomenon that needs to be analysed separately. It can be stated that Âbidin Pasha's Sufî and Mâturîdî identity came to the fore in his commentary. As a matter of fact, his references to Ibn al-'Arabî (d. 638/1240) and Mawlânâ Jalâl al-Dîn al-Rûmî (d. 672/1273) can be associated with the Sufî identity of the mufasssîr, and his frequent emphasis on the importance of reason and human freedom of will in his comments on theological issues can be associated with his Mâturîdî identity. In this study, the documents in the Ottoman archives regarding the content and publication process of the Me'âlî-i İslâmiyya of Âbidin Pasha, who came to the forefront not only with his duties at state levels but also with his scientific writings in the last period of the Ottoman Empire, are scanned with the documentary scanning method and it is aimed to complete and correct the incomplete and incorrect information about the work in the sources. Furthermore, the methods followed by the mufasssîr in the interpretation of the verses, the main topics he dealt with and the sources he used were evaluated. In addition, in order to contribute to a better understanding of Âbidin Pasha's identity as a mufasssîr, the Latinized text of his commentary on Sûrah al-Fâtîha is included in the study.

Keywords: Tafsir, Ottoman Mufasssîrs, Âbidin Pasha, Me'âlî-i İslâmiyye, The Glories of Islam, Hikem-i Qur'ân

الخلاصة

تحتل مدرسة التفسير العثماني مكانة هامة بين مدارس التفسير الأخرى في المجتمعات المسلمة. تفسير المعالي الإسلامية لمؤلفه عابدين باشا (ت. 1906) الذي تولى مهاماً بيروقراطية هامة خلال عهد السلطان عبد الحميد الثاني مثل وزير الخارجية ووالي أنقرة، يعد أحد نماذج هذا النوع من التفاسير التي ألفت في تلك الحقبة. ومن خلال ما يتضمنه من ترجمة وتفسير 236 آية مختارة من 61 سورة مختلفة في القرآن، يتميز "المعالي الإسلامي" باحتوائه على معلومات قيمة سواء من حيث الأسلوب أو المحتوى. وإلى جانب شخصية العالم ورجل بيروقراطي الدولة لمؤلف "المعالي الإسلامية"، فإنه يمكن العثور أيضاً فيه على معلومات حول النسيج الاجتماعي، الثقافي والسياسي للفترة الزمنية التي عاش فيها مؤلفه. ومن بين العوامل الأخرى التي تُكسب كتاب عابدين باشا أهمية إضافية، هو تأليفه إياه خلال فترة سادت فيها التحفظات على جواز ترجمة القرآن من العربية. وقبل حوالي 5 سنوات من نشر كتابه هذا باسم "المعالي الإسلامي"، حاول المفسر طباعته باسم "حكم القرآن"، إلا أنه لم يُوفق إلى ذلك لعدم حصوله على الرخص الرسمية اللازمة. لذا فإن تعرّض عابدين باشا لحظر نشر من هذا النوع، ظاهرة أخرى تحتاج بحد ذاتها لوقفة وتحليل مستقلين. يمكن القول إن الهوية الصوفية والماتريدية هما الأكثر بروزاً في تفسير عابدين باشا. وهذه الورقة البحثية تهدف إلى استكمال وتصحيح المعلومات الناقصة وغير الصحيحة الواردة في المصادر الأخرى حول "المعالي الإسلامي" لعابدين باشا، وذلك عبر مسح الوثائق الموجودة في الأرشيف العثماني والمتعلقة بمحتوى ومسيرة نشر هذا الكتاب، عبر طريقة المسح الوثائقي. إضافة إلى هذا، تم تقييم المناهج التي انتهجها المفسر في تحليل الآيات، والمواضيع الرئيسية التي تناولها والمصادر التي استفاد منها.

الكلمات المفتاحية: التفسير، المفسرون العثمانيون، عابدين باشا، معالي الإسلامي، حكم القرآن.

Giriş

II. Abdülhamid döneminde önemli bürokratik görevler üstlenen Âbidin Paşa'nın (1843-1906) Me'âlî-i İslâmiyye (İslam'ın Yücelikleri) isimli eseri 19. yüzyılda Osmanlıca telif edilen önemli tefsirlerden biridir. Kur'an'ın 61 farklı sûresinden seçilmiş 230 âyetin tefsirini ihtiva eden eser bir tür âyet antolojisi mahiyetindedir.

Me'âlî-i İslâmiyye hakkında sınırlı sayıda çalışma kaleme alınmıştır. Eser hakkında ilk derli toplu bilgiye İsa Çelik'in *Âbidin Paşa'nın Mesnevî Şerhi* adlı çalışmasında rastlanmaktadır. Abidin Paşa'nın tefsirci kimliği ve eserin tefsir disiplini açısından önemi ise tespit edebildiğimiz kadarıyla yalnızca Alfred Piku'nun *İçtimâî Tefsir Geleneği Açısından Abidin Paşa'nın Tefsirci Kimliği* başlıklı makalesinde ele alınmıştır. Bunun dışındaki kaynaklarda genel olarak TDV İslâm Ansiklopedisi "Abidin Paşa" maddesinde eserle ilgili verilen kısa açıklama nakledilmekle yetinilmiştir.

Kaynaklarda Me‘âlî-i İslâmiyye’nin muhteva ve başlığına dair yanıltıcı bilgilere yer verilmektedir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla bunların ilki TDV İslâm Ansiklopedisi’ndeki Âbidin Paşa maddesinde eserin muhtevası hakkında yapılan açıklamaya dayanmaktadır. Ansiklopedide Âbidin Paşa’nın eserleri sıralanırken Me‘âlî-i İslâmiyye’ye dair yalnızca “İslâmiyyet’in üstünlüklerini anlatan bu kitap, ‘hikmet’ başlıklı küçük pasajlardan meydana gelmiştir”¹ denilmekle iktifâ edilmektedir. Bu bilgi Âbidin Paşa üzerine çalışma yapan bazı araştırmacıların Me‘âlî-i İslâmiyye isimli eserin bir tefsir çalışması olduğunu fark etmesini engellemiş görünmektedir. İleride temas edeceğimiz üzere Âbidin Paşa’nın bir tefsir olarak değerlendirilmesini istemediği için Hikem-i Kur’ân olarak isimlendirdiği çalışmasını sonraları daha genel bir isimle yayınlamayı tercih etmesinin de bu yanlış anlamada rolü olduğu ifade edilebilir.

Bazı kaynaklar eser hakkında İskender Pala’nın TDV İslâm Ansiklopedisi’nde verdiği bilgiyi aktarmakla yetinirken bazıları ise Âbidin Paşa’nın tefsirini “Meal-i İslamiye” olarak adlandırmayı tercih etmektedir.² Kanaatimizce birinci sorun, eserin muhtevası hakkındaki bilgi eksikliğinden ikincisi de yücelikler/üstünlükler anlamındaki “Meâlî-i” kelimesinin Cumhuriyet’ten sonra Kur’an çevirileri için kullanımı yaygınlık kazanan “meal” sözcüğüyle karıştırılmasından kaynaklanmıştır. Bu bağlamda TDV İslâm Ansiklopedisi’ndeki Âbidin Paşa maddesinin ivedilikle güncellenmesinin müellifin tarihi kişiliğinin doğru anlaşılmasına önemli katkılar sunacağını burada vurgulamak istiyoruz.

Âbidin Paşa’nın tefsirini Kur’an âyetlerinin meallendirilmesinin caiz olup olmadığına dair tartışmaların gündemde olduğu bir tarihte yazmış olması ayrı bir önemi haizdir. Müfessir, tefsirinde bir âyetin mealini verirken “tercüme” ifadesini kullanabiliyor olsa da eserini Me‘âlî-i İslâmiyye adıyla bastırmadan beş yıl kadar öncesinde Hikem-i Kur’ân adıyla yayınlamayı denemiş ancak bunun için gerekli izinleri alamamıştır. Âbidin Paşa’nın, devlette mühim vazifeler yürütüyor olmasına rağmen yetkili makamlardan gerekli müsaadeyi alamaması müstakil olarak ele alınmayı hak eden bir olgudur.

Elmalılı Hamdi Yazır Efendi’yle (ö. 1942) birlikte “meal” kelimesinin anlam değişikliğine uğradığı kabul edilir. “Meal” kelimesi Hamdi Yazır’dan önceki teliflerde “meâl-i şerîf”, “meâl-i munîf” ve “bu âyette meâlen böyle buyruluyor” gibi ifade kalıplarıyla daha çok “tercüme” kelimesini karşılamak maksadıyla kullanılırken, Hamdi Yazır’da “Kur’an’ın harfiyen değil mâna ve mefhum bakımından tercümesi” anlamına geliyordu. Yoksa sırf “Kur’an tercümesi” anlamı taşııyordu.³ Bu bakımdan Âbidin Paşa’nın çok sayıda Kur’an âyetinin mealini içeren tefsiriyle basımı 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın ilk çeyreğine tesadüf eden benzeri eserlerin tenkitli neşrinin yapılması, yukarıda bahsi geçen değişimin daha sağlıklı anlaşılmasına önemli katkılar sunacaktır, diye düşünüyoruz.

Osmanlı döneminde Kur’an âyetlerinin Türkçeye çevrilerek tefsir edilmesine temkinle yaklaşılırken Cumhuriyet döneminde devlet emriyle meal ve tefsir yazdırıldığı bilinmektedir. İki dönem arasında bu olguya yaklaşım biçimi arasında ne tür farklılıklar olduğu, Osmanlı’nın son dönemindeki tefsir yazarlarıyla özellikle Elmalılı Hamdi Yazır ve sonrasında gelişen meal

¹ İskender Pala, “Âbidin Paşa”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1988), 1/310.

² Halis Çanakçı, *Âbidin Paşa’nın Notlarından Osmanlı Devleti’nin Son Yılları (1880-1906)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 64.; Âbidin Paşa, *Borsa Risalesi: Hava Oyunları*, haz. Celali Yılmaz (İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2020), 49.

³ Muhammed Abay, “Türkçedeki Kur’an Meâllerinin Tarihi ve Kronolojik Bibliyografyası”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 10/19-20 (Eylül 2012), 251-252; Mustafa Öztürk, “Meâl”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2019), Ek-2/205.

kültürü arasındaki ortak ve ayrılan yönlerin irdelenmesinin mevzunun daha sağlıklı bir zeminde ele alınmasına katkıda bulunacağı açıktır.

Bu çalışmada belgesel tarama yöntemi kullanılarak Âbidin Paşa'nın önce Hikem-i Kur'ân olarak isimlendirip sonraları Me'âlî-i İslâmiyye adıyla yayınlamayı tercih ettiği tefsirinin muhtevası ve yayınlanma sürecine dair Osmanlı arşivlerinde yer alan belgeler taranarak eser hakkındaki eksik ve yanlış aktarımların izale edilmesi amaçlanmaktadır. İlk olarak müellifin hayatı hakkında özet bilgi vermek istiyoruz.

1. Âbidin Paşa'nın Hayatı ve İlmî Kişiliği

Âbidin Paşa 5 Nisan 1843'te (Hicrî 5 Rebiülevvel 1259 / Rumî 24 Mart 1259) günümüzde Yunanistan sınırları içinde bulunan Preveze kentinde dünyaya gelmiştir. Preveze'deki Kaleiçi Mektebi ve Yanya Rum Zosimea gibi kurumlarda eğitim alan Âbidin Paşa, Prevezeli Osman Efendi'den edebiyat dersleri almıştır. Arnavutça, Latince, İtalyanca, Arapça, Farsça, Yunanca ve Fransızca dillerine hâkim olan Âbidin Paşa, aynı zamanda bir şâirdir. Bazı şiirleri Atina ve Paris'te de yayınlanmıştır. 1863'te İstanbul'a giderek devlet hizmetine girmiştir. Hâriciye Nâzırlığı, Ankara, Adana, Sivas, Diyarbakır, Selânik ve Cezâyir-i Bahr-i Sefîd (Akdeniz Adaları) valiliği görevlerinin yanı sıra İstanbul Tahvilat Borsası'nın İlk Komiserliğini yapan Âbidin Paşa, Sultan II. Abdulhamid'in yakın çalışma arkadaşlarından biri olmuştur. Âbidin Paşa 1906 yılında İstanbul'da, Yıldız Sarayı'nda, Yemen Islahatı görüşmeleri esnasında geçirdiği kalp krizi sonucu vefat etmiştir.⁴

Bürokratik meşguliyetlerine ilaveten telif ve tercüme faaliyetleri yürüten Âbidin Paşa'nın farklı disiplinlerde telif ettiği eserleri mevcuttur. Âbidin Paşa ehlitarik olup, Merkez Efendi Postnişini Şeyh Nurettin Efendi'ye intisap etmiştir.⁵ Özellikle tasavvuf alanında kaleme aldığı altı ciltlik Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin (ö. 672/1273) Mesnevî'sinin ilk cildinin tercümesi ve şerhini ihtiva eden *Tercüme ve Şerh-i Mesnevî-i Şerîf* (1888) adlı eser ile Muhammed b. Sa'îd el-Bûşîrî'nin (ö. 695/1296) *Kasîde-i Bürde* adlı çalışması üzerine yaptığı *Tercüme ve Şerh-i Kasîde-i Bürde* (1886) isimli eserde Âbidin Bey'in tasavvufî kişiliğinin izlerine rastlanır. Yine *Saadet-i Dünya* (Ahlâk-ı Hamide ve Mebahis-i Hikemiyye) (1894) adlı eseri aynı kabîldendir. Âbidin Bey'in Arapça dilbilgisi kitabı olarak hazırladığı *Türkçe Nahv-ı Arabî* adlı eserinin yanı sıra Osmanlı Borsası hakkında bilgi veren ilk kaynak olma özelliği taşıyan *Konsolidenin Hava Oyunlarıyla Sâir Muamelât Hakkında Müstakrazât-ı Maliyyeye Dâir Risale*⁶ (1874) adlı bir çalışması vardır.

Âbidin Bey'in bunların dışında Rumca ve farklı dillerde yayınladığı şiirlerine ek olarak *Âlem-i İslâmiyeti Müdafaa* (1897) adlı risalesiyle, tefsir formatında hazırladığı *Me'âlî-i İslâmiyye* (1897) adlı eseri mevcuttur. '*Âlem-i İslâmiyet Müdafaa*' (İslam Âlemini Savunu) adlı eser, Âbidin Bey tarafından Mısır'da bir papaz tarafından eleştirel bir dille yazılan *el-Ecvibetu'l-Kur'âniyye 'ale'l-Es'ileti'l-Mesihîyye (Hristiyanî Sorulara Kur'ânî Cevaplar)* adlı çalışmaya karşı Arapça ve Osmanlıca olarak reddiye kabîlinden kaleme alınmıştır. Şimdi, Me'âlî-i İslâmiyye'nin yazım ve yayın sürecine dair bilgi verelim.⁷

⁴ Âbidin Paşa, *Saadet-i Dünya* (Rodos: y.y., 1312/1896), 153-154; M. Cahid Hocaoglu, "Portreler" (Erişim 19 Nisan 2023), 122.; Âbidin Paşa, *Borsa Risalesi*, 37-38.

⁵ Âbidin Paşa, *Saadet-i Dünya*, 159.

⁶ Bazı kaynaklarda ihtisarla *Konsolid İstikrazât* olarak zikredilen ve borsa işlemleri nizamnamesini içeren bu eser, Celali Yılmaz tarafından *Borsa Risalesi: Hava Oyunları* adıyla yayına hazırlanarak neşredilmiştir.

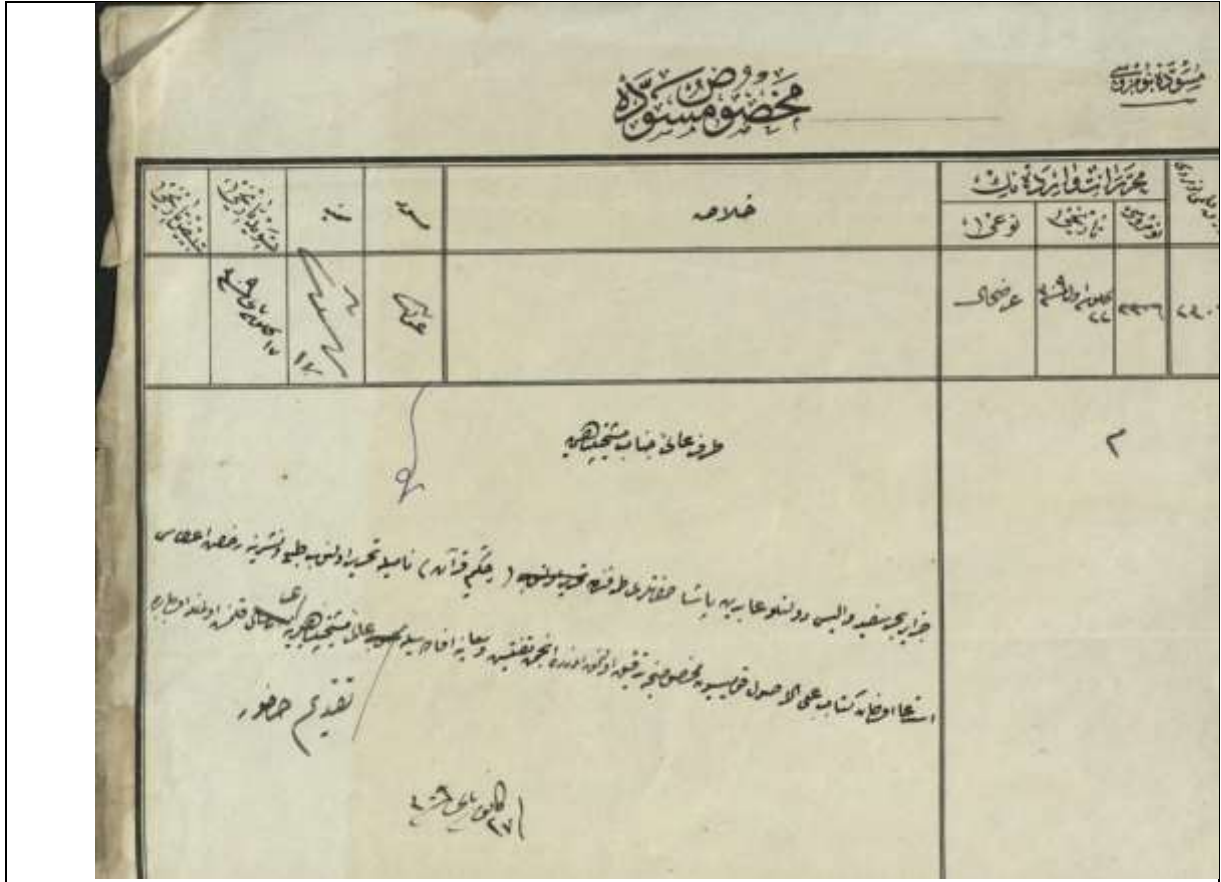
⁷ Âbidin Paşa'nın tefsiri ve diğer eserleri hakkında bizi haberdar eden ve çalışma esnasında kaynak temini ve bazı Osmanlıca ibarelerin Latinize edilmesinde desteğini esirgemeyen değerli meslektaşlarım Marmara Üni-

2. Meâlî-i İslâmiyye'nin Yazılması ve Yayınlanması

Âbidin Paşa'nın yaşadığı dönem, kitap yayınlamanın ve matbuatın sıkı denetime tabi tutulduğu bir döneme tesadüf etmektedir. O dönemde bir eserin herhangi bir matbaada basılması Ma'ârif Nezâreti ve Dâire-i Meşîhat-ı İslâmiyye gibi kurumların iznine bağlıdır. Âbidin Paşa Me'âlî-i İslâmiyye (1900) adıyla çok sonraları yayınlamaya muvaffak olacağı tefsir çalışmasını ilk olarak Hikem-i Kur'ân (Kur'an'ın Hikmetleri) adıyla bastırmak istemiş ancak bu hususta yetkili kurumların iznini almayı başaramamıştır. Âbidin Paşa'nın 1894 yılına denk gelen bu girişimine dair arşiv belgelerinde yer alan bazı kayıtlar aşağıda sıralanmıştır.⁸

T.C. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı

Maarif Nezareti Mektubî Kalemi (MF. MKT.) 195-33 Numaralı Evrak

Tarîh-i Tesvidi: 17 Kanunusani 1309 / 22 Recep 1311 / 29 Ocak 1894

Tarf-ı Âlî-i Cenab-ı Meşihat-penâhîye

versitesi İlahiyat Fakültesi Arş. Gör. Abdulcebbar Adıgüzel'e ve İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Tarih Bölümü Doktora öğrencisi Faruk Akyıldız'a teşekkürlerimi sunuyorum.

⁸ Âbidin Paşa'nın yayınlamaya muvaffak olamadığı Hikem-i Kur'ân adlı eseri hakkındaki arşiv belgeleri hakkında bizi haberdar eden Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dr. Öğretim Üyesi Ersin Durmuş'a teşekkürlerimizi sunuyoruz.

Cezayir Bahr-ı Sefîd Valisi Devletlu Âbidin Paşa hazretleri tarafından (Hikem-i Kur'ân) nâmiyle tahrir olunup tab' ve neşrine ruhsat istid'â olunan kitap ale'l-usûl komisyon-ı mahsûsunca tetkik olunmak üzere Encümen-i Teftîş ve Muâyene ifadesiyle takdîm-ı huzûr-ı âlî-i Meşîhat-penâhîye irsal kılınmış olmağla ol bâbda.

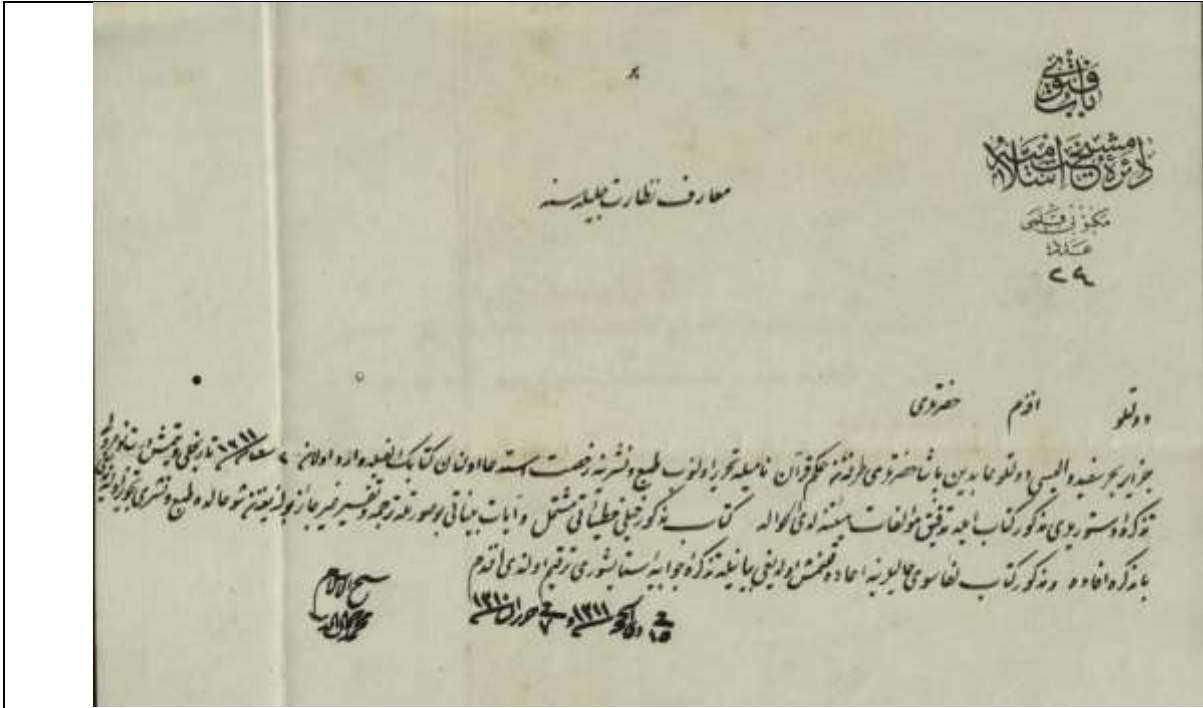
27 Kanunusani 1309

(2 Şaban 1311 / 8 Şubat 1894)

T.C. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı

Maarif Nezareti Mektubî Kalemi (MF. MKT.) 222-33 Numaralı Evrak

Dâire-i Meşîhat-ı İslâmiyye Bâb-ı Fetvâ birimine verilen cevap

Bâb-ı Fetvâ Dâire-i Meşîhat-ı İslâmiyye

Mektûbî Kalemi

Aded 24

Maarif Nezaret-i Celilesine

Devletlu Efendim Hazretleri

Cezayir Bahr-ı Sefîd Valisi Devletlu Abidin Paşa hazretleri tarafından Hikem-i Kur'ân namıyla tahrir olunup tab' ve neşrine ruhsat istid'â olunan kitabın leffiyile vârid olan 2 Şaban 1311 tarihli ve yetmiş dört numaralı tezkire-i dustûrileri mezkur kitap ile Tedkîk-i Müellefât Heyetine lede'l-havâle kitâb-ı mezkur hayli hatîâtı müştamil ve âyât-ı beyyînâtı bu suretle tercüme ve tefsir gayr-ı câiz bulunduğundan şu hâlde tab' ve neşri

tecvîz olunmadığı ba-tezkire-i ifade ve mezkur kitabın leffen sû-i âfîlerine iade kılınmış olduğu beyaniyle tezkire-i cevabiyye-i sitayiş-veri terkîm olundu efendim.

15 Zilhicce 1311 / 7 Haziran 1310

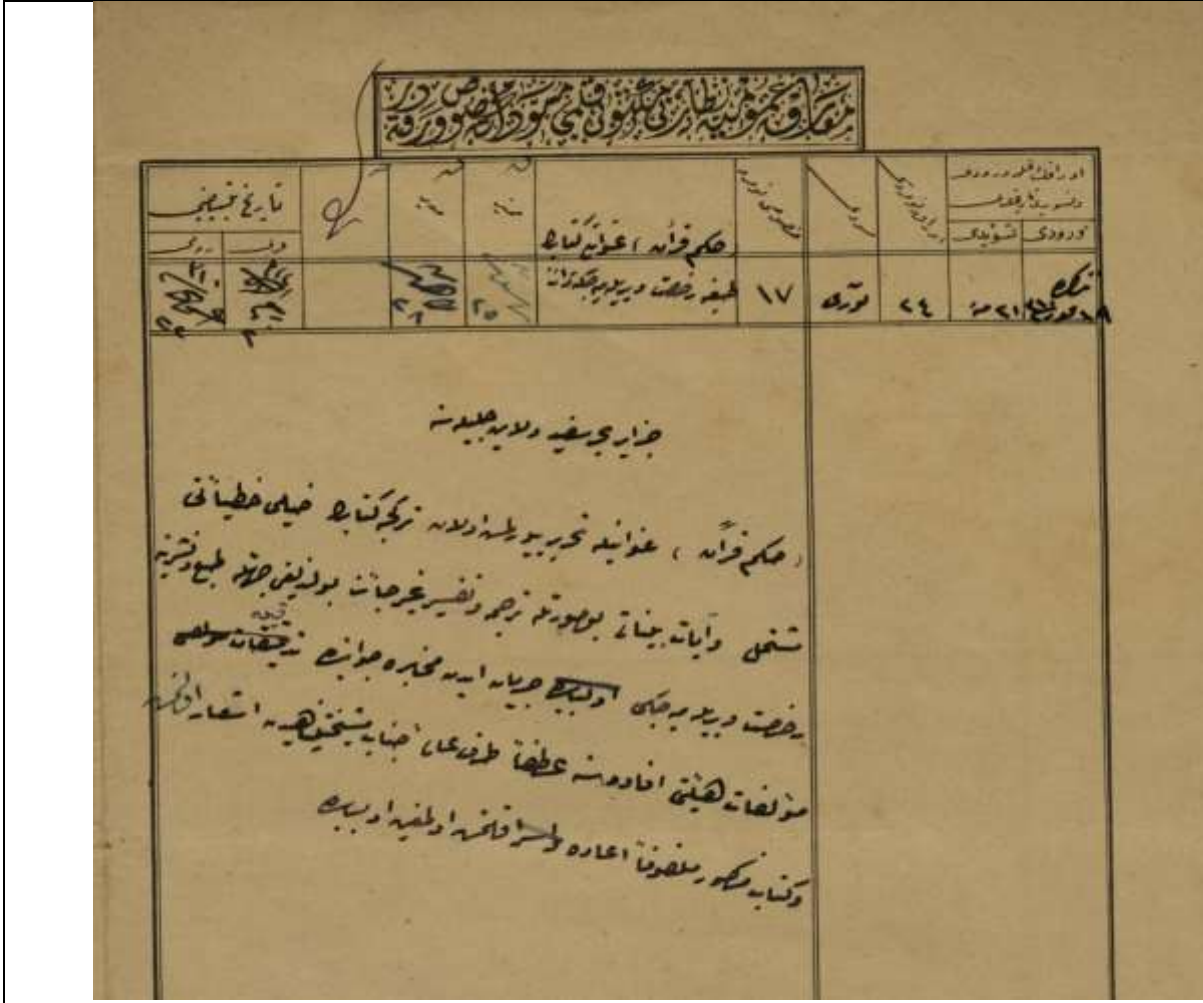
Şeyhülislâm Cemâleddîn

Bâb-1 vâlâ-yı Fetvâ-penâhide işbu tezkire-i cevâbiyyesinde Cezayir Bahr-ı Sefîd Valisi Devletlu Abidin Paşa hazretleri tarafından tahrir olunan (Hikem-i Kur'ân) nâm Türkçe kitabın hayli hatayı müştemil ve âyât-ı beyyinâtı bu sûretle tercüme ve tefsir gayr-ı câiz bulunduğu iş'âr kılınmış olmağla mezkûr kitabın Paşa-yı müşarünileyh hazretlerine tisyâr ve keyfiyyetin iş'âr buyrulması bâbında emr u ferman hazret-i men lehu'l-emrindir. 24 Muharrem 1312 / 16 Temmuz 1310.

Mektûbî Kalemine / 13

Vürudu 19 Temmuz 1310

2 Rebiülevvel 1312 (Arabî) / 22 Ağustos 1310 (Rumi) / 3 Eylül 1894 (Miladî)

Cezayir Bahr-ı Sefid Vilâyet-i Celilesine

(Hikem-i Kur'ân) unvanıyla tahrir buyurulmuş olan Türkçe kitabın hayli hatiyyatı müstemil ve âyât-ı beyyinâtı bu suretle tercüme ve tefsir gayr-ı câiz bulunduğu cihetle tab' ve neşrine ruhsat verilemeyeceği ol bâbda cereyan eden mahbere-i cevabına Tedkîk-i Mü'ellifât Heyeti ifadesine atfen taraf-ı âlî-i cenâb-ı Meşihat-penâhiyyeden iş'âr olunmuş ve kitab-ı mezkûr munsarafen iade kılınmış olmağın ol bâbda.

Yukarıdaki arşiv belgelerine yansıyan yazışmalarda görüldüğü üzere Âbidin Paşa'nın müracaatı üzerine Dâire-i Meşihat-ı İslâmiyye'nin Bâb-ı Fetvâ biriminden konuya dair görüş istenmiş ve Maarif Nezareti'ne verilen cevapta ilgili eserin birçok hata içerdiği ve Kur'an âyetlerini bu biçimde tercüme ve tefsir etmenin dinen caiz olmadığı ifade edilmiştir. Arşiv belgelerinde yazışmaların 1894-1895 yıllarında gerçekleştiği görülmektedir. Bu tarih aralığı Âbidin Paşa'nın tefsirini birtakım ilavelerle Me'âlî-i İslâmiyye adıyla yayınlacağı tarihten (1900) yaklaşık 4-5 yıl öncesine denk gelmektedir.

Âbidin Paşa, tefsir formunda kaleme aldığı ve Hikem-i Kur'ân adını verdiği eserini bastırmaya muvaffak olamadığından yıllar sonra eserini başka bir isimle yayınlamaya karar vermiştir. Eserine verdiği yeni isim Me'âlî-i İslâmiyye'dir. Âbidin Paşa'nın "İslam'ın Yücelikleri" anlamına gelen bu ismi seçmesinin, eseri tefsir kapsamından çıkarmak gibi bir maksada matuf olduğu ileri sürülebilir. Daha önce Hikem-i Kur'ân adıyla yapılan başvurunun reddedilmesine gerekçe gösterilen nedenler arasında "Kur'ân âyetlerini bu biçimde tercüme ve tefsir etmenin gayr-ı caiz görülmesi"nin vurgulanmış olmasının, Âbidin Paşa'yı bu yönde bir tasarrufa yönlendirmiş olduğu düşünülebilir.

2.1. Tefsirin Me'âlî-i İslâmiyye Adıyla Ma'lûmât'ta Yayınlanması

Osmanlı döneminde gazeteciliğin tarihi 19. yüzyılın ilk çeyreğine kadar uzanır.⁹ Âbidin Paşa daha önce yayınlamadığı tefsirini Me'âlî-i İslâmiyye adıyla ilk olarak farklı bölümler hâlinde dönemin haftalık gazetesi Ma'lûmât'ta neşretmiştir. Ma'lûmât, II. Abdulhamid döneminde Mehmet Tahir Efendi (ö. 1912) tarafından kurulan (23 Mayıs 1895) ilmî, fennî ve edebî içerikli yazıların yayınlandığı bir gazetedir.¹⁰

Ma'lûmât'ta haftalık tefsir köşesi yazan Âbidin Bey'in ilk yazısı Fâtîha sûresinin tefsirini içerir. Müellifin Ma'lûmât gazetesinin 2 Mart 1899 (Hicrî 19 Şevval 1316, Rumî 18 Şubat 1314) tarihli sayısına denk gelen ilk yazısı; Kevser, Nasr, İhlâs, Felak ve Nas sûrelerinin tefsirini ihtiva eden 25 Mayıs 1900 (Hicrî 25 Muharrem 1318, Rumî 12 Mayıs 1316) tarihli yazıyla son bulmuştur. Bu veriler dikkate alındığında bütün bölümlerin yaklaşık 1 yıl 2 ay gibi bir sürede yayınlandığını söyleyebiliriz.

Âbidin Paşa'nın çalışmasını bölümler hâlinde gazetede tefsir köşesi olarak yayınladığı dönem Rodos'ta Cezayir-i Bahr-i Sefid (Ege ve Akdeniz Adaları) genel valiliği görevini yürüttüğü tarihlere tesadüf etmektedir. Genel olarak düzenli aralıklarla Ma'lûmât gazetesinde yazıları yayınlanan Âbidin Bey'in bazı dönemlerde muhtemelen bürokratik işlerinin yoğunluğundan yazılarına ara verdiği görülmektedir.

Me'âlî-i İslâmiyye'nin Ma'lûmât gazetesinde yayınlanan bölümleri, içerdiği konular ve yayın tarihleriyle aşağıda sıralanmaktadır.¹¹

1. Yazı: (Fâtîha 1/1-7) 19 Şevvâl 1316

2. Yazı: Önceki yazının devamı ve (Bakara 2/115, 195) 26 Şevvâl 1316

3. Yazı: Önceki yazının devamı ve (Bakara 2/216, 249, 262) 4 Zilkade 1316

4. Yazı: Önceki yazının devamı ve (Bakara 2/268-269) 11 Zilkade 1316

5. Yazı: Önceki yazının devamı ve (Bakara 2/286) 18 Zilkade 1316

6. Yazı: (Âl-i İmrân 3/26, 142, 145-146) 25 Zilkade 1316

7. Yazı: Önceki yazının devamı ve (Âl-i İmrân 3/159, 169) 5 Zilhicce 1316

⁹ Salim Alan, "Tanzimat Dönemi (1831-1876) Osmanlı Basını ve Vakayi-i Mısriyye", *Kastamonu İletişim Araştırmaları Dergisi* 3 (Aralık 2019), 48.

¹⁰ Abdullah Uçman, "Ma'lûmât", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/543. TDV İslâm Ansiklopedisi'nin "Ma'lûmât" maddesinde bu yayın, bir dergi olarak tanıtılmaktadır. Ancak ileride vereceğimiz bazı örneklerde görüleceği üzere Osmanlıca kayıtlarda "Ma'lûmât" haftalık bir gazete olarak tavsif edilmektedir. Mehmet Tahir Efendi'nin hayatı ve yayıncılık faaliyetleri hakkında detaylı bilgi için ayrıca bk. Mehmet Poyraz, *Baba Tahir ve Malûmât* (İstanbul: Kitap Yurdu Doğrudan Yayıncılık, 2022).

¹¹ Âbidin Paşa'nın köşe yazılarının yayınlandığı Ma'lûmât gazetesinin aslı nüshalarına Milli Kütüphanenin web sitesi üzerinden erişim sağlanmıştır.

8. Yazı: Önceki yazının devamı ve (Âl-i İmrân 3/200, Nisâ 4/79) 16 Zilhicce 1316
9. Yazı: Önceki yazının devamı ve (Nisâ 4/110) 23 Zilhicce 1316
10. Yazı: (Nisâ 4/114) 7 Muharrem 1317
11. Yazı: (Nisâ 4/135), (Mâide 5/15-16, 32) 14 Muharrem 1317
12. Yazı: (Mâide 5/54), (En'âm 6/11-12) 21 Muharrem 1317
13. Yazı: (En'âm 6/15-17, 59, 93) 28 Muharrem 1317
14. Yazı: (En'âm 6/160), (A'râf 7/30-31) 12 Safer 1317
15. Yazı: (A'râf 7/198-199), (Enfâl 8/17, 40, 45-46) 19 Safer 1317
16. Yazı: (Tevbe 9/20-22, 51, 104), (Yûnus 10/25-26, 56-57) 5 Rebiulevvel 1317
17. Yazı: (Yûnus 10/106), (Hûd 11/114) 12 Rebiulevvel 1317
18. Yazı: (Yûsuf 12/87), (Ra'd 13/28-29), (İbrahim 14/7, 24-27) 10 Rebiulahir 1317
19. Yazı: (İbrahim 14/31), (Hicr 15/14-15), (Nahl 16/90, 119, 125-128) 17 Rebiulahir 1317
20. Yazı: Önceki yazının devamı, (İsrâ 17/11, 23-24) 24 Rebiulahir 1317
21. Yazı: (İsrâ 17/27, 29, 34-38, 53, 85) 28 Cemaziyelahir 1317
22. Yazı: Önceki yazının devamı, (Kehf 18/109), (Meryem 19/95) 12 Recep 1317
23. Yazı: (Hac 22/77), (Mü'minûn 23/117-118), (Nûr 24/22, 35) 19 Recep 1317
24. Yazı: Önceki yazının devamı, (Furkân 25/70), (Şu'arâ 26/213-220) 26 Recep 1317
25. Yazı: (Kasas 28/77, 83, 88) 4 Şaban 1317
26. Yazı: Önceki yazının devamı, (Ankebût 29/45, 69), (Rûm 30/20-24) 11 Şaban 1317
27. Yazı: Önceki yazının devamı, (Lokmân 31/17-19, 22, 34) 18 Şaban 1317
28. Yazı: Önceki yazının devamı, (Secde 32/17), (Ahzâb 33/27, 56) 25 Şaban 1317
29. Yazı: Önceki yazının devamı, Kevser sûresi (yalnızca meali), İnşirâh sûresi (yalnızca meali), Duhâ sûresi (yalnızca meâli), (Kalem 68/1-2) (meali ve kısa açıklaması) (Necm 53/1-2) (meali ve kısa açıklaması), (Fetih 48/1, 10, 29) (meali ve kısa açıklaması) 3 Ramazan 1317
30. Yazı: (Yâsîn 36/1-2), (Ahzâb 33/45-46), (İsrâ 17/1), (Hicr 15/87), (Tevbe 9/40), (A'râf 7/156), (Nisâ 4/115,165), (Enbiyâ 21/107), (Ahzâb 33/72) 10 Ramazan 1317
31. Yazı: Önceki yazının devamı, (Sebe 34/2), (Fâtır 35/10) 17 Ramazan 1317

32. Yazı: Önceki yazının devamı, (Yâsîn 36/77-79) 1 Şevvâl 1317
33. Yazı: Öncekinin devamı...7 Şevvâl 1317
34. Yazı: Önceki yazının devamı 15 Şevvâl 1317
35. Yazı: Önceki yazının devamı 22 Şevvâl 1317
36. Yazı: Önceki yazının devamı 29 Şevvâl 1317
37. Yazı: Önceki yazının devamı 7 Zilkade 1317
38. Yazı: Önceki yazının devamı 14 Zilkade 1317
39. Yazı: Önceki yazının devamı 21 Zilkade 1317
40. Yazı: Önceki yazının devamı, (Âl-i İmran 3/190-191), (A'râf 7/184), (Zümer 39/9-10) 28 Zilkade 1317
41. Yazı: Önceki yazının devamı, (Zümer 39/18, 22, 33-35, 36) 5 Zilhicce 1317
42. Yazı: Önceki yazının devamı, (Zümer 39/53, 61-63), (Mümin 40/51), (Secde 32/30-31) 12 Zilhicce 1317
43. Yazı: Önceki yazının devamı, (Secde 32/34-35), (Zuhruf 43/36-37) 20 Zilhicce 1317
44. Yazı: (Ahkâf 46/13-15), (Muhammed 47/21), (Kâf 50/16), (Zâriyât 51/55) 27 Zilhicce 1317
45. Yazı: (Rahmân 55/26), (Hadîd 57/22-23), (Mümtehine 60/13) 4 Muharrem 1318
46. Yazı: (Saff 61/1-4, 10-13), (Müzzemmil 73/8-10), (Nâziat 79/40-41), (Fecr 89/27-30) 11 Muharrem 1318
47. Yazı: Önceki yazının devamı, (Duhâ, İnşirâh, Kadr ve Asr sûrelerinin meali ve kısa açıklaması) 18 Muharrem 1318
48. Yazı: (Kevser, Nasr, İhlâs, Felak ve Nâs sûrelerinin meali ve kısa açıklaması) 25 Muharrem 1318

Yukarıda görüleceği üzere Âbidin Paşa, Ma'lûmât gazetesinde toplamda 48 yazı kaleme almış ve burada tüm Kur'an âyetlerini tefsir etmemiştir. Bu bağlamda Meâlî-i İslâmiyye'nin kısmî bir tefsir olduğu ifade edilebilir. İlgili âyet tefsirlerinin gazetede yayınlanan içerikleriyle kitap olarak basılmış hâli arasında az da olsa bazı ifade farklılıkları ve ilaveler mevcuttur. Âbidin Paşa, gazetedeki yazılarının nihayete ermesinin ardından yazılarını kitap olarak basılması için tekrar gözden geçirmiş ve bazı tashih ve ilavelerde bulunmuştur. Örneğin (Şûrâ 42/36-40) ve (Hucurât 49/12) âyetlerin tefsirlerine gazetede yazılarda yer verilmemişken kitapta bu âyetlerin yorumu mevcuttur. Tefsir bölümlerinin gazetede yayınlanan bölümlerinde dikkat çeken diğer bir nokta, bazılarında haftalık yazının cümleler tamamlanmadan sona ermesidir. İlk akla gelen bunun yazardan ziyade dönemin matbaa imkânlarıyla ilişkili yayıncılardan kaynaklanan bir nakıslık olduğudur.

Burada akla gelen diğer bir soru, eserin Hikem-i Kur'an adıyla basılmak istendiği hâli ile daha sonra Me'âlî-i İslâmiyye ismiyle neşredilen muhtevası arasında bir fark olup olmadığıdır. Hikem-i Kur'an adıyla hazırlanan nüshaya erişmemiz, hâlihazırda mümkün görünmedi-

ğinden bu sorunun net bir cevabını vermek mümkün değildir. Ancak Me'âlî-i İslâmiyye'nin gazetede yayınlanan muhtevasıyla kitap olarak neşredilen hâli arasında dahi bazı farklılıklar olduğu göz önünde bulundurulduğunda, Hikem-i Kur'ân'la Me'âlî-i İslâmiyye arasında da bariz ekleme ve tashihlerin olduğunu tahmin etmek zor değildir. İki nüshanın yayın başvurusu arasında geçen yaklaşık 4-5 yıllık süre dikkate alındığında bu farklılığın gayet tabii karşılanması gerektiği söylenebilir.

Âbidin Paşa'nın biyografisine dair yapılan çalışmalarda Hikem-i Kur'ân adında bir eserine yer verilmemektedir. Bu da Hikem-i Kur'ân'la Me'âlî-i İslâmiyye'nin aynı eser olduğu yönündeki tespitimizi destekleyen dolaylı bir delildir. Ancak burada eserin ilk nüshasını inceleme imkânı bulmadan iki nüsha arasındaki ilişkiye dair yapılan/yapılacak tespit ve değerlendirmelerin her hâlükârda eksik kalacağına altını çizmek gerekir.

Âbidin Paşa'nın tefsiri, Me'âlî-i İslâmiyye adıyla basılmadan önce Ma'lûmât gazetesinin sahibi Tahir Efendi dönemin İrtikâ dergisine bir ilan vermiştir. 18 Mayıs 1900 (Hicrî 18 Muharrem 1318, Rumî 5 Mayıs 1316) tarihli ilan metninde şu ifadeler yer verilmektedir:

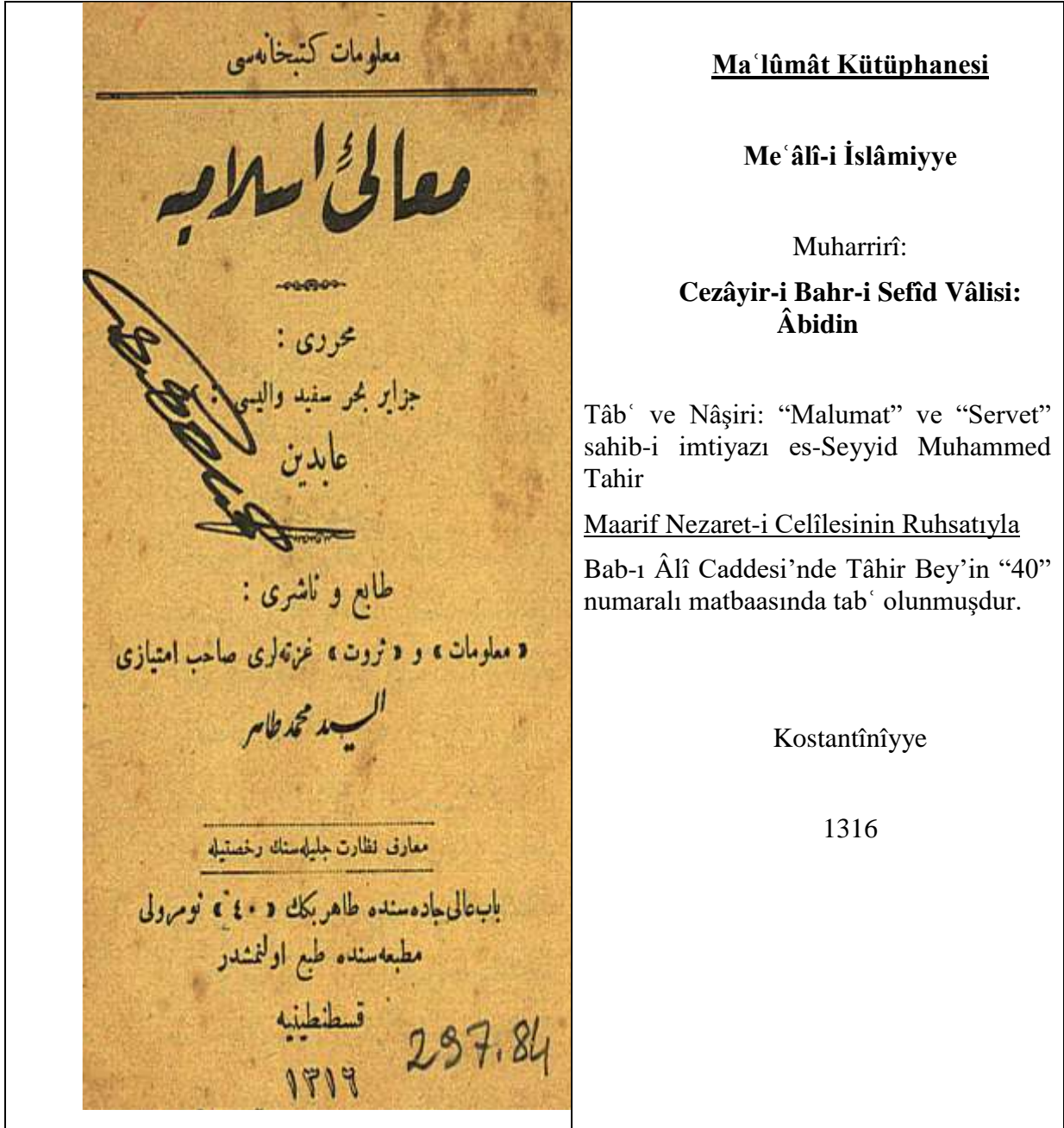
<p style="text-align: center;">معالی اسلامیه</p> <p style="text-align: center;">محرری :</p> <p style="text-align: center;">عابدین پاشا</p> <p>عظماى حكماى اسلامیه دن بحرسفید والیبى دولتو عابدین پاشا حضرتلرینك حكمیات قرآنیه اوزرینه « معالی اسلامیه » عنوان لیقت نشانیله تحریر بیوردقلری اثر نفیس بوكر. مطبعه مزجه بر صورت مكملهده طبع اوله رق موقع انتشاره وضعنه موقیت الو برمشدر . پاشا حضرتلرینك شرق وغربجه حكمیانده حائر اولدنلری بدطولی معلوم انام بواندیغندن مطبوعاتمز. زینت بخش ولان بو صوك محصول حكمتلریه دائر تقدیر آمیز سوزلر سویلكی جداً زائد ، حدناشناسلق بدایدرز . معالی اسلامیه نك قیمت واهمیتنى انظار مومده ارانه به مؤلف محترمك یالكر ذكر می كافلدر .</p> <p style="text-align: center;">قیاتی : ۷,۵ غروشدر .</p> <hr/> <p>هنتهلق معلومات غزته سنك یدئمی جلدینك رستی نشر اولمشدر .</p> <hr/> <p>مدیرمسئول : محمد طاهر مدوح</p> <hr/> <p style="text-align: center;">معلومات — طاهر بك مطبعه سی</p>	<p style="text-align: center;">Meâlî-i İslâmiyye</p> <p style="text-align: center;">Muharriri: Âbidîn Paşa</p> <p>“Uzemâ-yı hukemâ-yı İslâmiyyeden Bahr-ı Sefîd Vâlisi devletlu Âbidîn Paşa hazretlerinin Hikemiyyât-ı Kur’âniyye üzerine ‘Me’âlî-i İslâmiyye’ unvân-ı liyâkat nişanıyla tahrir buyurdıkları eser-i nefîs bu kere, matbamızca bir suret-i mükemmelede tab’ olunarak mevki’-i intişâr-ı vaz’ına muvaffakiyet elvermişdir. Paşa hazretlerinin şark ve garpça hikemiyyâtda haiz oldukları yed-i tûlu malûm-u enâm bulunduğundan matbûâtımıza zînet-bahş olan bu son mahsul hikmetlerine dâir takdîrâmîz sözler söylemeyi cidden zâid ve hadnâşinaslık addederiz. Me’âlî-i İslâmiyye’nin kıymet ve ehemmiyetini inzâr-ı umumda irâeye müellif muhteremin yalnız zikr-i nâmı kefilidir.”</p> <p style="text-align: center;">Fiyatı: 7,5 kuruşdur.</p> <p>Haftalık Ma’lûmât gazetesinin yedinci cildinin fihristi neşr olunmuşdur.</p> <p style="text-align: center;">Müdür mes’ûl: Muhammed Tâhir Ma’lûmât – Tâhir Bey Matbaası</p>
--	--

Yukarıdaki ilanda zikri geçen “Hikemiyyât-ı Kur’âniyye üzerine ‘Meâlî-i İslâmiyye’ unvan-ı liyâkat nişanıyla tahrir buyurdıkları” ifadeleri eserin ilk adının Hikem-i Kur’ân olması hasebiyle câlib-i dikkattir. Tefsirin kitap olarak basılmış hâlinde ele alınan Kur’an’ın muhtelif sûre ve âyetlerini burada sıralamayı zâid görüyoruz. Ma’lûmât gazetesinde yayınlanan bölümlere ek olarak kitapta (Şûrâ 42/36-40) ve (Hucurât 49/12) âyetlerinin tefsirlerine yer verilmiştir. Bunlar dışında yine bazı ilave yorumlar mevcuttur.

3. Âbidin Paşa’nın Kur’an’ı Yorumlama Usulü, Tefsirinin Muhtevası ve Kaynakları

Müfessirin tefsirini yaptığı âyet sayısı, bir âyeti izah etmek maksadıyla yapılan Kur'an içi atıflar da hesaba katıldığında 236 kadar âyete denk gelmektedir. Eserde Fâtiha, Duhâ, İnşirâh, Kadr, Asr, Kevser, Nasr, İhlâs, Felak ve Nâs sûrelerinin tam tefsiri yapılırken yukarıda listelendiği üzere diğer sûrelerden âyet seçkileri yapılmakla yetinilmiştir. Me'âlî-i İslâmiyye, kitap olarak 1900 (Rumî 1316) yılında basılmıştır. Kitabın kapak sayfasında basıldığı ay ve güne dair net bilgiye yer verilmemektedir. Ancak gazetede yayınlanan son tefsir yazısının tarihi (Miladî 25 Mayıs 1900, Hicrî 25 Muharrem 1318) dikkate alındığında Âbidin Paşa'nın yazılarına son vermeye yakın bir tarihte kitabın basım hazırlıklarına başladığı anlaşılmaktadır. Burada Ma'lûmâtçı Mehmet Tâhir Bey'in (ö. 1912) kitabın yayın ilanını verdiği tarihin 18 Mayıs 1900 olduğunu hatırlamakta fayda vardır.

Me'âlî-i İslâmiyye'nin kapak sayfasında şu ifadelere yer verilmektedir:

Ma'lûmât Kütüphanesi

Me'âlî-i İslâmiyye

Muharrirî:

**Cezâyir-i Bahr-i Sefid Vâlisi:
Âbidin**

Tâb' ve Nâşiri: "Malumat" ve "Servet" sahib-i imtiyazı es-Seyyid Muhammed Tahir

Maarif Nezaret-i Celîlesinin Ruhsatıyla

Bab-ı Âlî Caddesi'nde Tâhir Bey'in "40" numaralı matbaasında tab' olunmuşdur.

Kostantînîyye

1316

Meâl-i İslâmiyye (356) sayfa olarak basılmıştır. Kapaktaki “Maarif Nezaret-i Celîlesinin Ruhsatıyla” ifadesi kitabın yaklaşık 6-7 yılı bulan yayın süreci dikkate alındığında ayrı bir önem kazanmaktadır. Âbidin Bey, gazetede yazdığı 28’inci yazısına (kitapta 214-221. sayfalar) kadar tefsirini yaptığı Kur’an bölümlerinde Mushaf tertibine riayet etmiştir. Ancak bundan sonraki bölümlerde ele alınan sûre ve âyetlerin sıralamasında buna uymadığı görülmektedir. Tefsir yazılarının gazetede yayınlanan çerçevesi, çalışmanın kitap olarak basılmış hâlinde aynen korunmuştur. Bu bağlamda kitabın özellikle 223. sayfasından sonra müellifin bir üslup değişikliğine gittiği gözlemlenmektedir. Mesela, kitabın 223. sayfasında Kevser, İnşirâh ve Duhâ gibi bazı kısa sûrelerin yalnızca meali verilmekte önceki bölümlerde “hikmet” başlığı altında yapılan açıklamalar yer almamaktadır. Âbidin Paşa ve eserleri üzerine yapılan bazı araştırmalarda her ne kadar kitabın 223. sayfasından sonra yalnızca bazı âyet meallerinin verildiği¹² ifade edilse de kitabın son bölümüne kadar bazıları mükerrer olmak üzere Kur’an’ın farklı bölümlerden bazı âyet ve sûreler “hikmet” başlığı altında tefsir edilmeye devam etmektedir.

Âbidin Paşa’nın müfessir kimliğini ele almadan önce Me’âl-i İslâmiyye’nin hedef kitlesini doğru belirlemek gerekir. İçeriğinden anlaşıldığı üzere eserin hitap ettiği grup dönemin haftalık gazete okuyabilen halk kitlesidir. Âbidin Paşa’nın aldığı eğitim, bildiği yabancı diller ve ilmî kişiliğinin gelişiminde rol oynayan diğer unsurlar dikkate alındığında çok daha ilmî bir tefsir yazabilecek müktesebata sahip olduğu görülmektedir. Ancak çalışmanın temel gayesi halkın gazete üzerinden bilgilendirilmesi ve bilinçlendirilmesi olduğundan müellifin tefsir yorumlarında ilmî tahlillerden ziyade vaaz üslubuna daha sık başvurduğu göze çarpmaktadır. Bu yüzden Me’âl-i İslâmiyye’de klasik tefsirlerde rastlanılan detaylı filolojik analizlere ve karşıt din ve mezhep mensuplarına yönelik reddiye kabîlinden açıklamalara pek rastlanmamakta, daha çok Kur’an’ın farklı sûrelerinden rastgele seçilmiş âyetlerin irşad ve nasihat ek-seninde betimlenmesine yer verilmektedir.

Âbidin Paşa öncelikle tefsirini yapacağı sûre ve âyet numarasını vermekte, âyetin Arapça metnine bazen tam, bazen de kısmen değinerek ilk olarak meallendirilmesine geçmektedir. Âyet mealleri sıklıkla “Mânâ-i Şerîf” veya “Tercüme” başlığı altında zikredilirken, tefsirleri “Hikmet” ya da “Şerh” başlığından sonra yapılmaktadır. Geçmiş müfessirlere yönelik atıflarında kaynak belirtmeyen müellif, çoğu kez “bazı müfessirine göre” demekle yetinmektedir. Bu durum yazıların hitap ettiği kitle göz önünde bulundurulduğunda gayet anlaşılır bir üsluptur.

Âbidin Paşa, tefsirinde ortalama gazete okuyucusunun rahatlıkla anlayabileceği çok yalın bir dil kullanmıştır. Âyetlerin yorumunda yer yer gündelik hayattan örnekler verirken bazen kendine ait eserlerden beyitler ve bazı bölümler nakletmiştir. Müellifin, âyetleri zaman zaman Kur’an’daki diğer âyetlerle ve bazı hadis rivâyetleriyle şerh ettiği de görülmektedir. Bu bağlamda müellifin kaynakları arasında kendi eserleri, Kur’an âyetleri, hadis rivâyetleri, İbnü’l-Arabî (ö. 638/1240) ve Mevlânâ Celâleddîn er-Rûmî (ö. 672/1273) gibi mutasavvıf âlimler ve eserleri, kaynağını açıkça belirtmediği tefsir eserlerinin bulunduğunu söyleyebiliriz. Âbidin Paşa başvurduğu tefsir kaynaklarını belirtmek yerine “bazı müfessirlere göre” ve benzeri genel ifadeler kullanmayı tercih ettiğinden atıfta bulunduğu tefsirleri tespit etmek ve tefsiriyle diğer tefsir kaynakları arasında bu cihetten bir mukayese yapabilmek imkân dâhilinde

¹² İsa Çelik, *Âbidin Paşa’nın Mesnevî Şerhi* (İstanbul: Vefa Yayınları, 2007), 102.

değildir. Me'âlî-i İslâmiyye'de bazı kadim filozoflara ait felsefe kitaplarına referansla yer yer felsefi konulara değinilmesi de eserin dikkat çekilmesi gereken diğer bir yönüdür.¹³

Alfred Piku, çalışmasında Me'âlî-i İslâmiyye'yi içtimâî/sosyolojik tefsir sınıfına dâhil etmiştir.¹⁴ Âbidin Paşa'nın tefsirinde bazı güncel konulara değindiği doğrudur. Ancak çağdaş dönemde ortaya çıkan sosyolojik tefsir olgusu daha çok Muhammed Abduh (ö. 1905) ve Reşid Rıza'nın (ö. 1935) birlikte çıkardıkları "el-Menâr" Dergisi ve aynı isimle anılan tefsirle ilişkilendirilmektedir. el-Menâr tefsirinin mukaddimesinde bu çizginin Kur'an ve tefsir tasavvurlarına dair doyurucu bilgilere yer verilmektedir.¹⁵ Âbidin Paşa'nın âyetleri tefsir ederken güttüğü maksatla çağdaş bir tefsir terimi olan sosyolojik tefsir arasında birtakım benzerlikler olduğu savunulabilecek olsa da kullanılan üslup ve kaynakları bakımından Me'âlî-i İslâmiyye'yi daha çok "tasavvufî, kelâmî ve yer yer felsefi yönleri haiz bir dirâyet tefsiri" olarak nitelerek daha doğrudur.

Kaldı ki tefsirinde Âbidin Paşa'nın el-Menâr çizgisinden etkilendiğini gösterecek bir ifadeye rastlamak güçtür. Öte yandan "ıslah-tecdit ekseninde Kur'an'ın hidayet yönü ön plana çıkarılarak yeniden yorumlanması" olarak tanımlayabileceğimiz sosyolojik tefsirde tasavvufî, kelâmî ve felsefi mevzulara dalmak abesle iştilal etmekle eşdeğer görülmektedir.¹⁶ Bu bakımdan Âbidin Paşa'nın tefsirinin sosyolojik tefsir kategorisinde değerlendirilmesi pek isabetli olmasa gerektir.

Âbidin Paşa'nın tefsirinde meal ve tefsirini yaptığı âyetlerin muhtevaları, çalışmada daha çok hangi konular üzerinde yoğunlaştığı hakkında bir fikir vermektedir. Me'âlî-i İslâmiyye'de üzerinde durulan bazı konu başlıklarını şu şekilde sıralayabiliriz: "İnsanın hidayet ve dalaleti seçme hürriyeti, akli kullanmanın ve meşveretin önemi, tembellikten uzak durmak, yolsuzluk ve rüşvet yemekten kaçınmak, devletin verdiği cihad vb. görevleri layıkıyla yerine getirmek hususunda titizlik, musibetlere karşı sabırlı olmak, her yönüyle infak ve sadaka verme alışkanlığı edinmek, insanın her daim adaletle davranma çabası içinde olmasının teşvik edilmesi, tövbe ve istiğfarın önemi, Allah'tan ümit kesmenin yanlışlığı, nefis terbiyesi ve ibadetleri layıkıyla yerine getirmenin önemi, tevazu sahibi olma, israftan kaçınma, Allah'ın ancak gayret edenlere hidayetini ve desteğini vereceğinin vurgulanması, bir mürşid-i kâmil edinmenin önemi."¹⁷

Âbidin Paşa'nın yaşadığı dönemde Müslüman coğrafyada çeşitli sosyo-kültürel, siyasi ve ekonomik sorunlar baş göstermişti. İçine düşülen bu olumsuzlukların nedenleri ve çözüm yollarına dair çeşitli değerlendirmeler yapılmaktaydı. Mevcut sorunların, toplumun dinî sorumluluklarını yerine getirmemesiyle bağlantılı olduğunu düşünenler mevcuttu. Âbidin Paşa'nın tefsirinde sık sık nefis tezkiyesi, tövbe ve istiğfar etmenin önemi ve ibadetlerin layıkıyla yerine getirilmesini salık vermesi bu olguyla ilişkilendirilebilir. Zira o, kitabının bir bölümünde yaşadığı dönemde sıkça gündeme gelen "Müslüman toplumlar, mensubu oldukları dinden dolayı mı Batılı ülkelerin kalkınma seviyesine ulaşamadı?" mealindeki soruya Endülüs Müslümanlarını işaret ederek şöyle cevap vermektedir: "Eğer lezâiz ve saâdet-i dünyeviyyeye

¹³ Örneğin Âbidin Paşa tefsirinin bir bölümünde sayfalarca Sokrat'a atfedilen bir diyalogun çevirisini vermektedir. Âbidin Paşa, *Me'âlî-i İslâmiyye* (İstanbul: Tahir Bey Matbaası, 1316/1900), 277-284.

¹⁴ Bk. Alfred Piku, "İçtimâî Tefsir Geleneği Açısından Âbidin Paşa'nın Tefsirci Kimliği", *Rumeli İslâm Araştırmalar Dergisi* 3/5 (Nisan 2020), 28-38.

¹⁵ Bk. Muhammed Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr* (Kahire: el-Heyetu'l-Mısriyyetu'l-Âmme li'l-Kitâb, 1990), 1/17-25.

¹⁶ Muhammed Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 1/17-18.

¹⁷ Âbidin Paşa, *Me'âlî-i İslâmiyye*, 7-12, 16, 25, 44-45, 54-55, 83, 119, 122-123, 178.

din mâni‘ olmuş olsa İspanya’da asırlarca bulunmuş olan Arapların meydan-ı medeniyette ilerlememesi ve Avrupalıların o asırlarda geri kalmaması iktizâ ederdi.”¹⁸

Âbidin Paşa’nın Meâlî-i İslâmiyye’de ele aldığı mevzular hakkında çok sayıda örnek verilebilir. Ancak bu çalışmamızın sınırlarını zorlayacağından burada bizzat müellifin Fâtiha sûresi tefsirinin Latinize edilmiş metnine yer vermekle iktifâ ediyoruz.

4. Âbidin Paşa’nın Fâtiha Sûresi Tefsiri

Fâtiha sûresi yorumu, Me‘âlî-i İslâmiyye’nin ilk bölümüdür. Müellif, tefsir geleneğinde mutad olan bir mukaddimeyle tefsire başlamayı tercih etmemiş, doğrudan ilk sûrenin mealendirilmesi ve yorumlanmasıyla eserine giriş yapmıştır. Fâtiha, bir âyet antolojisi görünümü arz eden Me‘âlî-i İslâmiyye’de bütünsel bir perspektifle tüm âyetleri yorumlanan nadir sûrelerden biridir. Aynı zamanda müellifin edebî kişiliğini yansıtan bir üslupla kaleme alınmıştır. Âbidin Paşa’nın Fâtiha sûresi tefsirinde bakıldığında harfî çeviri ağırlıkta olmakla birlikte yer yer tefsirî çeviri yöntemine de başvurduğu ve meallendirdiği âyetlerin Osmanlıca karşılıklarını tespit etmede gayet başarılı olduğu ifade edilebilir.

Şimdi, Fâtiha sûresi yorumunun Latinize edilmiş metnine geçebiliriz. Latinize edilmiş metinde büyük ölçüde eserdeki orijinal ifadeler korunmuş bazı kelimelerin yazımındaki küçük değişiklikler dışında bir sadeleştirmeye ihtiyaç duyulmamıştır. Müellif tefsirinin diğer bölümlerinde âyet meallerini “Tercüme” veya “Mânâ-i Şerîf” başlığından sonra verirken Fâtiha sûresi tefsirinde (Saf 61/5) âyetine atıfta bulunduğu bölüm müstesna tutulacak olursa bu üslubu kullanmamıştır. Metindeki koyu numaralandırma eserin orijinal metnindeki sayfa numaralarına karşılık gelmektedir.

Fâtiha 1/1-2. Âyetler

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ

Şükür ve medh ve senâ âlemleri terbiye edici olan Allâh Teâlâ’ya mahsûstur.

Hikmet: Cenâb-ı Hakk’ın kudret ve kuvveti vesâ’ir esmâ ve evsâf-ı hüsnâsı Fusûs’un ibtidâlarında beyân olduğu üzere nihâyetsiz olub esmâ-ı hüsnâ içerisinde terbiye keyfiyeti ise azîm olduğundan “Sûre-i Fâtiha-i şerîfede” en evvel sıfat-ı terbiyeden bahs ve fermân ve kulûb-i ehl-i irfân mazhar-ı nûr-ı ferâvân buyuruldu. Ahlakullâh ile tahalluk etmek muktezâ-i emr ve hikmet olub her kim ki kendisine ve diğer insanlara ve belki kabiliyeti olan hayvanlara bile terbiye verir ise büyük himmet etmiş ve azîm [4] ni‘mete nâ’il olmuş olur. “Âlem” buyurulmayıp “âlemler” buyurulması bu dünya gibi cihât-ı sittede hâlık-ı lemyezel hazretlerinin nâmütenâhi âlemleri ve cihânları olduğunun işaretidir.

Fatiha 1/3. ayet

الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

Her sûretle mahlûkâta merhamet edicidir.

Hikmet: Terbiyeden sonra cenâb-ı Hüdâ’nın kemâl-i merhameti beyân buyuruldu. Zira herkesten ve siyyemâ, sâhib-i iktidâr olandan re’fet ve merhamet mahlûkât için emniyet ve sıyânet ve sa’adettir. Merhametin iki azîm keyfiyeti vardır. Biri merhamet-i ‘aleniyye diğeri mesturedir. Merhamet-i ‘aleniyye’nin insana vesâ’ir lâyıık olan hayvânâta hîn-i ızdırâbda veya ândan evvel veya sonra terahhüm ve o hiss-i kerîmi icâbına göre fi’len ve kavlen izhâr etmek,

¹⁸ Âbidin Paşa, *Meâlî-i İslâmiyye*, 48.

merhamet-i mesture icrâ-ı adâlet ve siyâset eylemektir. Siyasetin icrâsı kendisine meşrû' surette tevdi' olunmuş sâhib-i iktidâr tarafından bir veya [5] birkaç kimseyi bi'l-farz habs veya diğer meşrû' suretler ile te'dîb ve cezâdâr ederken bu mu'âmele zâhir beyyînâta göre merhamet değil, şiddet görünür. Fakat nezd-i ülinnühâda o siyaset ayn-ı merhamettir; çünkü cezâ-dîde olanlar terbiye ve günahları sâkit ve hâlleri diğer insanlara ders-i ibret ve binâenaleyh nev'-i benî beşer hıfz ve siyânet olmuş olur ki bu keyfiyet-i azîm bir merhamet olduğu vâreste-i işaretir. Bazı müfessirîne göre (الرَّحْمَنُ) "er-rahmân": Umûm-ı mahlûka olan merhamet-i âmme ve (الرَّحِيمُ) "er-rahîm": mü'minlere mahsûs olan merhamet-i ma'neviyye-i rabbâniyedir.

Fâtîha 1/4. Âyet

مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ

Cezâ gününün sâhib ve mâliki.

Hikmet: Terbiye ve merhametten sonra Hak Teâlâ'ya yevm-i cezânın mâliki demekde iki ma'nâ-i hakikat ihtâr ve izhâr olunur. Biri insan için hayat-ı dünyeviyeden sonra hayat-ı [6] ebediyye-i uhreviyyenin vücudu ve diğeri rûz-i cezâda mü'essir bir sûrette mükâfât ve mücâzâtın burûz ve cereyânıdır. Bu iki fikir hikmet-i bahşâ-i ehl-i irfân için bir tenbîhe dâ'im ve rehber-i mes'adet-i nümâdır. Bu iki fikir ile Hak yolunda müdâvemet ve nefsi emmârenin ilkâ eylediği efkâr-ı müştehiyât-ı fâsidesinden mücânebet olunur.

Fatiha 1/5. Âyet

إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ

İlahi ancak sana kulluk eder ve senden yardım isteriz.

Hikmet: Bu ayet-i kerîme abdin gaybdan hitaba rücû' ve muhâtab kılınması ehl-i aşk ve imân olanlara diğer bir ihsân-ı ma'neviyyedir; zira hitâbda takarrub ve itmi'nân mahsûs ve mahsûstur. Hâtıra gelebiliyor ki Hak Teâlâ'ya ma'lûmdur ki Cenâb-ı Hakk'ı tanıyan ehl-i imân Hakk'a ibadet ve Hak'dan isti'ânet ederler; imdi ne için insan, ma'lum olan bir keyfiyeti Hakk'a arz ve beyân eyler? Bu [7] arz-ı ubûdiyet ve isti'ânet, hâşâ cenâb-ı Hüdâ'yı haberdâr kılmak için olmayıp, zira Allah Teâlâ her şeyi bildiği vâreste-i şübhe ve işaretir. Fakat bu arz ve beyân insanın kuvve-i kalbiyesini tezyîd ve sâmi'inin imânını daha ziyâde te'kid içindir. Bu arz ve ikrâr kalbe karar ve sahibine tahdîs-i ni'met ve iftihârdır. İftihâr şer'ân mezmûm olub ubûdiyet Hakkahu olan iftihâr-ı mezmûm değil, bir hâlet-i hikmet-i nisârdır.

Fatiha 1/6. Âyet

اهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ

Bize doğru yolu göster.

Hikmet: Tarîk-i müstakîm kâffe-i ef'âl ve ahvâlde istikâmet ve hayrı mücib ve ifrât ve tefrîtden mücânebettir. Bir me'mûrun bi-gayri hakkın kimseden akçe almaması ve haksızlık etmemesi ve hukûk-ı ibâdî iktidârı nisbetinde hıfz u siyânet eylemesi ve netice-i hayriyye meydana [8] getirecek yolda fi'il ve kavilde bulunması ve ibâdet ve vazife-i mertebe-i insâniyyeyi bi-hakkın ifâ etmesi; elhâsıl mü'min olanların kalb ve fikri, da'ima Hakk Teâlâ hazretlerine merbût olarak Kur'ân-ı azîmü's-şânda ve ehâdis-i nebeviyyede ve şer'iat-ı mutahharada mevcûd olan evâmîr-i hikmet-bahşâyâ tamamıyla tevessül kılması muktezâ-ı istikâmettir.

Fatiha 1/7. Âyet

صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ

Öyle bir doğru yol ki üzerlerine in'âm eylediğin kullarına gösterdin.

Hikmet: İn'âm olunan kullar peygamberân-ı zîşân evliyâ ve efâzıl-ı kirâm ve âşıkân-ı bekâm ve şühedâ-ı feyzi ittisâmdır.

غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ

Üzerlerine gazab olunmuş ve yolları şaşmış olanların yoluna değil. Ya'ni: İlahi! Gazab ve dalâleti müntec olan yolu bize gösterme.

[9] **Hikmet:** Mâddiyyûn, müşrikîn, putperestân ve münkirîn gibi tâ'ifeler dahi mağdûb ve dâllîn oldukları aşıkârdır. Hatıra gelebilir ki ne için Cenâb-ı Hüdâ gazab ve delâleti mücib olan tarîki onlara irâ'e buyursun? Hakk Teâlâ hazretleri hâşâ hiçbir kimseye zulm buyurmaz. Fakat insanları sâ'ir mahlûkât-ı arzîyeden mümtâz kılmış ve tekrîm etmek için kendilerine akıl ve irâde-i cüz'iyeye vermiş iken insanlar akıl ve irâdelerini fenâ yollara isti'male meyl ve enbiyâ-ı zîşânın tebliğâtını kabûlden teberri edince o mekûleye hasebi'l-hikme cezâ iktizâ eyledi. Cenâb-ı Hak'dan cezânın en birinci pâyesi mütecâsirîne tarîk-i müstakîmi göstermek ve dalâlette bırakmaktır. Nitekim sûre-i Saf'da (61/5) buyuruluyor: (فَلَمَّا زَاغُوا أَزَاغَ اللَّهُ قُلُوبَهُمْ) (وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْفَاسِقِينَ) Mânâ-i şerîfi: “Onlar o hâldeki doğru yoldan çıktılar. [10] Hak Teâlâ hazretleri dahi kendilerine cezâ olarak kalplerini doğru yoldan çıkardı.” Elhâsıl bir veya birçok insan her ne vakit akıl ve irâde-i cüz'iyelerini su'-i isti'male meyl gösterirler ve evâmîr-i rabbâniyeye tâbi' olmazlar ise onlara olacak birinci cezâ kendilerini meylettikleri tarîk-i dalâlet-i refikde bırakmak ve doğru yola getirmek için bir müsâ'ade-i husûsiyye-i rûhâniye göstermemekdir.

إِهْدِنَا

Bize hidâyet ver.

Hikmet: İnsânın cenâb-ı Hüdâ'ya olan du'âsı hem kavli ve hem fi'ilî olur. Kavlen olan ibâdet ve du'â pek çok fevâ'idi mü'eddi olacağı hüveydâ olub amâ asl-ı ibâdet ve du'â fi'ilen icrâ olunur. Meselâ berây-ı zer' iki kimseye beşer dönüm arâzi verilse onlardan biri bir muktezâ-ı akl ber mücib-i emr-i İlahi [11] beş dönümü zer' ile zer'a müte'allik icrâatta bulunsa ve diğeri cüz'i ikdâm ile vaktini ed'iyeye-i şifâhiyye ile geçirse bi't-tâbi' fi'ilen çok çalışanın du'â-ı fi'ilîyesi makbûl ve o kimse nâ'il-i mahsûl olur ve çalışmayanın du'âsı gayr-i makbûl kalır. Misâl-i diğeri bir gâzî bi'z-zât harbe gidib düşmân-ı dîn ü devlete karşı cihâd ile velev yalnız bir düşman katl etse ve diğeri kimse muhârebeye gitmeyub ve zafere dâ'ir tedâbir-i lâzîmede bulunmayub yalnız “İlahi ne kadar düşman var ise cümlesini mahv u telef buyur” deyu gece gündüz du'â etse feyz ve sevâb bi'z-zât meydân ve gâde bulunan merd-i mücâhide â'id olacağı vâreste-i isbâtdır. Amma, namaz ve sâ'ir zikr mefrûz ve meşrû'dan zinhar ayrılmamalı. Zirâ ayrılana şeytan karîn olub kendisini perîşân ve bed-nişân eyler. [12] Nitekim sûre-i Zuhruf'un otuz altıncı ayet-i kerîmesinde buyuruluyor ki: (وَمَنْ يَعْتَشْ عَنْ ذِكْرِي) (الرَّحْمَنُ نُفِيسٌ لَهُ شَيْطَانًا فَهُوَ لَهُ قَرِينٌ)

أَمِين

Âmin

“İlahi ettiğimiz du'âyı kabûl buyur” me'âlinde bir ta'bîr ve du'â-ı şerîfedir.

Sonuç

Kutsal kitapların anlaşılması ve yorumlanması, mensubu oldukları dinle ilişkilerini canlı tutma arzusunda olan tüm toplumların ortak uğraş alanıdır. İlk muhataplarına karşılıklı bir diyalog biçiminde hitap eden Kur'an bölümlerinin halifeler döneminde yazılı Mushaf'a

dönüşmesi bir takım anlama sorunlarını beraberinde getirmiştir. Bundan dolayı tâbiûn döneminden itibaren Kur'an'ın dolaylı muhatapları, tefsire yakın ilgi duymuş ve Kur'an'ın yorumlanmasına dair yoğun teşrikimesai yürütmüştür. Müslüman toplumların Kur'an'ın nüzul dönemiyle arasındaki zamansal ve kültürel mesafe açıldıkça tefsire duyulan ihtiyaç, o mesabede artmış; tâbiûn döneminde büyük ölçüde dirâyetle mündemiç rivâyetler şeklinde ortaya çıkan tefsir nakilleri, birkaç asır sonra yerini dirâyet ağırlıklı Kur'an yorumlarına bırakmıştır. Bu bağlamda tefsir geleneğinin hâkim unsurunu dirâyet ağırlıklı tefsirlerin oluşturduğu rahatlıkla ifade edilebilir.

Müslüman toplumların özellikle 19. yüzyılda çok yönlü bir buhran dönemine girdiği ifade edilebilir. Söz konusu buhrandan çıkış için dönemin aydın, âlim ve entelektüel şahsiyetleri tarafından çeşitli tespitler yapılmış ve sorunların izale edilmesi için farklı çözüm önerileri sunulmuştur. Bu dönemde mevcut durumun Müslümanların, dinle ilişkilerinde gevşek davranmasından kaynaklandığını düşünen ya da en azından bu hususta toplumda bir eksiklik gözlemleyen bazı âlimlerin gerek müstakil eser telif etme gerekse geniş halk kitlelerine daha hızlı ulaşmayı hedefleyerek dönemin gazete ve dergilerinde halkı irşad etmeye yönelik yazılar kaleme aldığına şahit olunmaktadır.

İslâmî ilimler geleneğinde çok sayıda tefsir kaleme alınmıştır. İslam'ın kısa sürede dünyanın farklı bölgelerine yayılması Arap olmayan toplumların da tefsirle iştiğal etmesine imkân tanımıştır. Osmanlı toplumu, bıraktığı zengin mirasla yalnızca tefsir değil İslâmî ilimlerin hemen her alanında bu ilim geleneğinin en önemli halkalarından birini teşkil eder. Osmanlı döneminde Mushaf tertibini esas alan özgün tam tefsirlerin yanı sıra Kur'an'ın bazı sûre ve âyetlerinin yorumunu konu alan kısmî tefsirler de kaleme alınmıştır.

Âbidin Paşa'nın Me'âlî-i İslâmiyye adlı tefsiri bu kabîlden eserler arasında değerlendirilebilir. Müfessir çalışmasında tefsir geleneğinde pek alışık olunmayan bir tür âyet antolojisi örneği ortaya koymuş, üstlendiği mühim devlet işlerine ilaveten dönemin telif ve tercüme hayatına birbirinden kıymetli eserlerle katkıda bulunmuştur. Âbidin Paşa'nın tefsiri, geniş halk kitlelerini hedef alan vaaz ve irşad eksenli dirâyet ağırlıklı bir tefsir olarak nitelendirilebilir. Eserin önemli bir Osmanlı bürokratı tarafından telif edilmiş olmasının yanı sıra dönemin güncel sorunlarına atıflar içeriyor olması tarih araştırmaları açısından da önemini ortaya koymaktadır.

Temennimiz, Âbidin Paşa'nın çoğu eseri nasıl Latinize ve transkribe edilerek Osmanlıca kaynaklara erişim imkânı bulunmayan günümüz okuyucusunun anlayabileceği biçimde basıldıysa Me'âlî-i İslâmiyye (İslam'ın Yücelikleri) adlı tefsirinin de en kısa sürede benzer formatta yayına hazırlanmasıdır. Yalnızca Âbidin Paşa'nın tefsiri değil Osmanlı'nın son döneminde kaleme alınan tüm tefsirlerin ivedilikle tenkitli neşirlerinin yapılması dönemin entelektüel zenginliğini anlamamız noktasında önemli katkılar sunacaktır.

Kaynakça

- Abay, Muhammed. “Türkçedeki Kur’an Meâllerinin Tarihi ve Kronolojik Bibliyografyası”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 19 (Eylül 2012), 232-303.
- Âbidin Paşa. *Borsa Risalesi: Hava Oyunları*. haz. Celali Yılmaz. İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 3. Basım, 2020.
- Âbidin Paşa. *Meâl-i İslâmiyye*. İstanbul: Tahir Bey Matbaası, 1316/1900.
- Âbidin Paşa. *Saadet-i Dünya*. Rodos: y.y., 1312/1896.
- Alan, Salim. “Tanzimat Dönemi (1831-1876) Osmanlı Basını ve Vakayii Mısriyye”. *Kastamonu İletişim Araştırmaları Dergisi* 3 (Aralık 2019), 46-56.
- Çanakçı, Halis. *Abidin Paşa'nın Notlarından Osmanlı Devleti'nin Son Yılları (1880-1906)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Çelik, İsa. *Abidin Paşa'nın Mesnevi Şerhi*. İstanbul: Vefa Yayınları, 2007.
- Hocaoğlu, M. Cahid. “Portreler”. Erişim 19 Nisan 2023. <http://docplayer.biz.tr/1686310-Portreler-m-cahid-hocaoğlu.html>
- Lexiqamus Osmanlı Türkçesi Linguistik Analiz Aracı. Erişim 2 Mayıs 2023. <https://www.lexiqamus.com/tr>
- Milli Kütüphane Kütüphaneler ve Yayınlar Müdürlüğü. Erişim 15 Nisan 2023. <http://www.millikutuphane.gov.tr/>
- Öztürk, Mustafa. “Meâl”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Ek-2/205-207. Ankara: TDV Yayınları, 2019.
- Pala, İskender. “Âbidin Paşa”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 1/310. Ankara: TDV Yayınları, 1988.
- Piku, Alfred. “İçtimâî Tefsir Geleneği Açısından Abidin Paşa'nın Tefsirci Kimliği”. *Rumeli İslâm Araştırmalar Dergisi* 5 (Nisan 2020), 28-38.
- Rızâ, Muhammed Reşid. *Tefsîru'l-Menâr*. Kahire: el-Heyetu'l-Mısriyyetu'l-Âmme li'l-Kitâb, 1990.
- Uçman, Abdullah. “Ma'lûmât”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 27/542-543. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Etik Beyan / Ethical Statement

Bu alışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm alışmaların kaynakada belirtildiği beyan olunur / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Yazar(lar) / Author(s)

Orhan GÜVEL

Finansman / Funding

Yazar bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadığını kabul eder / The author acknowledges that received not external funding support of this research.

ıkar atışması / Competing Interests

Yazar, ıkar atışması olmadığını beyan ederler / The author declares that he have no competing interests.